

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ՝ ԵՐԿՐԱՅԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՈՒ ՀՎՎԵՐԺԻ
ՃԱՄՓՈՐԴ**

ԵՎԱ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, ՀՊՄՀ, ՀՀ, Երևան

Էլ. հասցե՝ MnacakanyanEva@mail.ru

DOI: 10.24234/scientific.v2i49.215

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել իրողությունը, որ կյանքն ու իրական հանգամանքները ամենայն հայոց բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանին հնարավորություն չեն տվել ճանապարհորդելու՝ պարզապես նոր աշխարհներ տեսնելու նպատակով: Բանաստեղծի գրեթե բոլոր ճանապարհորդությունները նախևառաջ պայմանավորված են եղել ի վերուստ սահմանված և գիտակցաբար ընտրված ազգային բարձր առաքելությամբ, որի ամրագրումն է մեր ասելիքի կարևորագույն առաջադրույթը:

Նպատակին հասնելու համար մեր առջև դրել ենք հետևյալ խնդիրները՝ ուսումնասիրել թեմային առնչվող գիտա-հուշագրական գրականությունը և ներկայացնել Թումանյանի ճանապարհորդությունների քարտեզը՝ մատնանշելով դրանց նպատակային և բովանդակային հիմնադրույթները, ընդգծել բանաստեղծի մարդկային նկարագրի, գեղարվեստական մտածողության ու տաղանդի կատարյալ իրացումները ճանապարհորդությունների ընթացքում:

Քննություն կատարելիս օգտվել ենք պատմահամեմատական, գուգադրական, վերլուծական մեթոդներից:

Մարդկային արժեքների մեկնաբանության ու գնահատման շարունակական ընթացքը, ի մասնավորի Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության ուսումնասիրման պատմատեսությունը, բերում է հարցադրումների ու չափանիշների վերանայման անհրաժեշտություն, որ պայմանավորված է 21-րդ դարի ընթացիկ վիճակի առթած հարցադրումներով, օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ հանգամանքների փոփոխություններով:

Հոդվածի վերջում եզրակացրել ենք, որ Թումանյանի ճանապարհորդությունները, տարժամանակյա հաջորդականությամբ ագուցվելով միմյանց, կազմում են բանաստեղծի կենսագրական հետագծի և երկրային ժամանակի բացառիկ շրջանակ, որ հետո պիտի շարունակվեր տիեզերական անսահմանության ու վերերկրային ժամանակի տիրույթում: Ճանապարհորդություններից յուրաքանչյուրը մի նոր գույնով է ուրվագծել Թումանյանի՝ բոլորանվեր հայի ու ազգային անձնագծի գործչի անկրկնելի կերպարը, բացահայտել նրա մտածողությունն ու կենսահայեցողությունը, հոգևոր ստեղծումների սնուցիչ աղբյուրը:

Քանալի բառեր՝ Հ. Թումանյան, ճանապարհորդություններ, ժողովրդական բանահյուսություն, «Փարվանա», «Թմկաբերդի առումը», ազգային առաքելություն, ուղևորություն դեպի Պոլիս, ակամա ճանապարհորդ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հովհաննես Թումանյանը հայ ժողովրդի ազգային խորհրդանիշներից է: Մեծարանքի այդ բարձր համարումը նա արժանիորեն վաստակել է ոչ միայն իր ստեղծագործությամբ, որ ամենից առաջ «հայոց վշտի մեծ ծովի մեջ» տառապող հոգու պատմությունն է, այլև անձնական կյանքի պատմությամբ, որ ինքնին բացառիկ է իբրև երևույթ: Հ. Թումանյանի ստեղծագործական աշխարհի կենտրոնն ու սնուցիչ տարերքը մշտապես եղել են ժամանակաշրջանի ներքին պեկոծությունների հորձանուտում իր բազմադարյա գոյությունը հաստատող հայ ժողովրդի բանահյուսությունը, պատմությունը, նրա մտածողությունն ու կենսահայեցողությունը, հոգևոր ստեղծումները, հոգեբանությունն ու կենսակերպը: Արվեստագետի ներքնատեսությամբ նա նկատել ու գեղակերտել է այդ ամենի անկրկնելիորեն ինքնատիպ անդրադարձները, ինքնաբուխ ներշնչանքով ծառայել հայ մարդու՝ իբրև Աստծո ստեղծած արարածի վերահայտնագործմանն ու ազգային ոգու հարատևության բացահայտմանը:

Հայրենաճանաչության և առհասարակ աշխարհաճանաչության բացառիկ հնարավորություն, ըստ Թումանյանի, կարող էր տալ ճանապարհորդելը. միայն այդպես կարելի է հասնել տպավորությունների հարստության. «Գիտե՞ք, բանաստեղծի համար տպավորությունները հարստություն են. վա՛յ այն բանաստեղծին, որ աղքատ է տպավորություններով: Ես էլ այդ կողմից բախտավոր չեմ: Իմ կարծիքով դա բախտ է» (Թումանյան, 1997):

Ժամանակաշրջանի ներքին ու արտաքին պեկոծությունները, ազգային և անձնական խնդիրները Թումանյանին աշխարհներ տեսնելու հնարավորություն չեն ընձեռել: Թեև բարեկամներն ու ընկերները երբեմն փորձել են նյութական միջոցներ գտնել նրա արտասահմանյան ուղևորությունների համար, սակայն տարաբնույթ պատճառներով ու խոչընդոտներով պայմանավորված՝ այդպես էլ բանաստեղծին չի հաջողվել իրեն «այդ կողմից բախտավոր» համարել:

ՄԵԹՈՂԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն հոդվածի խնդիրների լուծման նպատակով պատմահայաց քննություն կատարելիս օգտվել ենք գրականագիտական մի քանի մեթոդներից: Ժամանակի ընթացիկ վիճակի առթած հարցադրումների, Թումանյանի ուղևորությունների դրդապատճառների քննությունը իրականացրել ենք կենսագրական, պատմահամեմատական, վերլուծական մեթոդներով: Պատմահամեմատական մեթոդով ուսումնասիրել ենք ժամանակաշրջանի

քաղաքական շարժման ընթացքը և այն ընդհանրությունները, որոնք այսօր էլ մնում են Թումանյանի կյանքի նշանակիր իրողությունները:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Թումանյանը ժողովրդական բանահյուսության և ազգային գոհարների որոնման ճանապարհին

19-րդ դարի երկրորդ կեսից հայ մշակույթի, մասնավորապես գրականության պատմության մեջ սկսվել էր «ժողովրդական բանահյուսությունից սնվող գրականության զարգացման մի նոր շրջան» (Ավետիսյան, 1973), որի խոշորագույն ներկայացուցիչը դառնում է Հ. Թումանյանը: Արագորեն միմյանց հաջորդող քաղաքական ու սոցիալական փոփոխությունների պայմաններում բանաստեղծին մտահոգում էր մարդկային բարձր արժեքների, հայ ժողովրդի ազգային նախաստեղծ նկարագրի, գեղեցիկ ավանդների կորստյան վտանգը: «...Մեռնում են այս ծերունիները, իրանց հետ տանելով իրանց գիտեցածը,- տազնապ է հնչեցնում բանաստեղծը,- իսկ սրանց որդիքը, հոգսերով ծանրացած, բարոյապես այլանդակված, նոր բառեր են սովորում, հինը մոռանում, նոր պատմություններ են սովորում, նոր բարքեր, նոր կարգեր» (Թումանյան, 1994): Ուրեմն պետք էր փրկել, վերակենդանացնել ազգային մտածողության, հոգեբանության ու մշակույթի հարազատ հողն ու պատվանդանը՝ ժողովրդական գրականությունը, որից անսպառ ու կենսունակ սնունդ պիտի ստանար ազգային ինքնությունը գրականությունը:

Հ. Թումանյանը չէր սահմանափակվում՝ իրողությունն արձանագրելով միայն. երբեմն ինքն էլ դառնում էր բանահյուսական գանձեր որոնող ճանապարհորդ՝ Հայաստանի գավառներում շրջելը համարելով անչափ կարևոր:

1901 թ. հունիսի սկզբին Ա. Ղլտճյանին ուղղված նամակում գրում է. «Ես ու Աղայանցը որոշել ենք գնալ գավառները՝ նյութեր հավաքելու» (Թումանյան 1997): Այդ տարվա ամառը նրա համար դառնում է բեղուն տպավորությունների, ստեղծագործական ոգեշնչման տարի: 1901 թ. Թումանյանի ուղևորությունների սկիզբը դրվում է հունիսի 21-ին Ուրավելում, ապա շարունակվում ուշագրավ հաջորդականությամբ՝ Աբապթուման (օգոստոսի 7) - Ախալքալաք (օգոստոսի 13, 14) - Գանձա (օգոստոսի 22) - Ալեքսանդրապոլ (օգոստոսի 28) - Անի (օգոստոսի 30) - Ղարաքիլիսա (սեպտեմբերի 4) - Թիֆլիս:

Այս ճանապարհորդությունների նպատակը, անշուշտ, ինչպես ժողովրդական բանահյուսական գոհարներ ամբարելու, միևնույն լեգենդի, հեքիաթի զանազան տարբերակները ձեռք բերելու, նույնպես և ժողովրդին մոտ լինելու ներքին մղումն էր: «Բայց որքա՛ն մեծ բան է, եթե գրողը կարողանա ճանապարհորդել, ուսումնասիրել իր ժողովուրդն, նրա ավանդությունները, լեզուն, աղաթները: Մաստիկ զգում եմ այս կարիքը ամեն անգամ, երբ լինում եմ ժողովրդի մեջ – ծո՛վ է, ծո՛վ», - գրում է Թումանյանը (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 2019):

Թումանյանի մեծագույն ցանկություններից էր տեսնել Թմկաբերդը: Հուլիսի 30-ին Մարիամ Թումանյանին ուղղված նամակում գրում է. «Երևի դուք իմացաք, որ ճանապարհորդում եմ լեգենդներ հավաքելու և առհասարակ ծանոթանալու ժողովրդի հետ: Ուզում եմ Թմկաբերդ գնալ – երևի հիշում եք Թմկաբերդի լեգենդան՝ այն կինը, որ ուզեց շահի թագուհին դառնալ» (Թումանյան 1997):

Ախալքալաքում գտնվելու 6-րդ օրը Թումանյանը մեկնում է Թմկաբերդ, որը գտնվում էր քաղաքից մոտ 15 կմ հեռավորության վրա, Քուռ գետի անդնդախոր ձորերում: Թումանյանի՝ Թմուկ բերդի ավերակները և Փարվանա լիճը տեսնելու մեծ ցանկությունը պայմանավորված էր այդ ժամանակ իրեն ոգևորած երկու գործերի մտահղացմամբ: Բանաստեղծին ուղեկցող Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը հիշում է, որ Թումանյանը բուռն պահանջ էր զգացել իր ապագա հերոսներին, տեղագրությանն ու միջավայրին ծանոթանալու: Ասում էր. «Չէ՛ որ ես գորբերի ու ճակատամարտի մասին եմ գրում, պիտի անձամբ տեսնեմ՝ բերդի մոտ հարմարություն կա՞ գորք շարժելու...» (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 2019):

Հասնում են Գյումուրդա հայկական գյուղը, որը Քուռ գետի ձորաբերանին էր: Հենց Գյումուրդայի այդ բարձունքից է Թումանյանը հեռադիտակով դիտում Քուռի հովտի վեհ, ահարկու, բայց և գեղեցիկ տեսարանը, Թմուկ բերդի ավերակները: Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը, այդ պահին Թումանյանին նմանեցնելով գորահրամանատարի, լուսանկարում է նրան: Գուցե հենց այդ պահին էր բանաստեղծի աչքի առաջ գծագրվում Թմկա տիրուհու դավաճանության մանրամասները, հոգեբանական ծանր ելևէջները, գլուխը զարդարող փայլիլուն թագը...

Մեծ էր Թումանյանի ցանկությունը տեսնելու նաև Փարվանա լիճը, որը մի փոքր էր հեռու Գանձայից: Օգոստոսի 22-ին Թումանյանը Ախալքալաքից ուղևորվում է Գանձա: Թողնելով հասուն արտերի ոսկե շղթան՝ հաղթահարում են ոչ այնքան դյուրին ճանապարհը և հասնում սարի գագաթին, որտեղից բացվում է սքանչելի տեսարան՝ Փարվանա լիճը: Թումանյանի հիացմունքը բնության այդ տեսարանով այսպես է նկարագրում Ջավախեցին. «Ո՛վ կարող էր թափանցել այդ հին տարփածուների հնադարյան գաղտնիքը, եթե ոչ միայն մեծ բանաստեղծը, որ ... իր բարձր հասակով քարացել էր Ս. Հովհաննու կատարին ու արծվի խորաթափանց հայացքը հառել էր դիմացը նազանքով խլվացող, հմայիչ այդ լճի խորքերը» (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 2019): Երկար նստում են Ս. Հովհաննու կատարին: Նրան շրջապատողները դեռ երբեք Թումանյանին այդպես վերացած չէին տեսել. «Փարվանի «փերիները» գերել էին Լոռվա կտրիճին» (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 2019): Իրապես, Լոռվա կտրիճը կարծես անէացել, ձուլվել էր մայր հողին՝ դառնալով նրա՝ դարերի պատմության և ազգային մշակույթի շնչող խորհրդանիշը:

Հաջորդ օրը 10-15 հոգով ճամփա են ընկնում դեպի Փարվանա: Տեղացիների վկայությամբ՝ լիճը, որ միշտ պարզ ու խաղաղ է եղել, այդ օրը հուժկու ալիքներով, «ձագը կորցրած վագրի պես» մռնչալով է դիմավորում Թումանյանին: Նախապես ծրագրված էր բանաստեղծին նավակով հասցնել լճի խորքը՝ Փարվանա իշխանի սպիտակ ապարանքը տեսնելու, սակայն փոթորկված լիճը թույլ չի տալիս: Լճի հուզմունքը փոխանցվում է Թումանյանին: «Իր երկար բազուկները մեկնած դեպի լիճը, մերթ գոռում էր լճից ավելի բարձր, արտասանում քառյակներ, մոնոլոգներ, մերթ բողոքում, մերթ աղերսում», - հիշում են ժամանակակիցները (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 2019): Պատահակա՞ն էր արդյոք այսօրինակ հանդիպումը. երևի՞ ոչ: Ամենատես բնությունը զգում էր իր բանաստեղծ գավակի ներքին խռովքը, ստեղծագործական երկունքի գալարումները, որից պիտի ծնվեր «Փարվանան»: Վերադարձի ճանապարհին բանաստեղծը լուռ էր: Մտքի մեջ ծնունդ էր առնում անօրինակ գեղեցկության ու խորքի չքնաղ պատումը՝ Փարվանա դատեր, անշեջ սիրո հուրը որոնող Փարվանա կտրիճների մասին. Տերյանների տանն առժամանակ առանձնանալուց հետո բոլորի համար արտասանում է «Փարվանայի» նախերգանքն ամբողջությամբ.

Բարձրագահ Աբուլն ու Մթին սարեր
Մեջք մեջքի տված կանգնել վեհափառ,
Իրենց ուսերին Ջավախքից էլ վեր՝
Բըռնած պահում են մի ուրիշ աշխարհ...

(Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 2019)

Բոլորովին այլ զգացողություններ ու հույզեր են իշխում Թումանյանին, երբ նա Իսահակյանի և Հովհաննես Կոստանյանի հետ օգոստոսի 30-ին ուղևորվում է Անի¹: Իրականանում է նրա վաղեմի երազանքը՝ լինել Անիում, որ մեր ազգային ժամանակի ու հոգեբանության մեջ ապրել ու ապրում է որպես հազար ու մի եկեղեցիների աղոթքն ու դողանջները տիեզերական ժամանակի անվերջությանը հղած քաղաք, հայոց հնամենի երազանքների ու մտքի հանճարի տուն: Իսահակյանը հիշում է. «Օհաննեսը անհամբեր էր, ուզում էր շուտով տեսնել Անին» (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 2019):

Հովհ. Կոստանյանը նկարում է Թումանյանին և Իսահակյանին Աշոտ Ողորմած թագավորի դամբարանի մոտ: «Օհաննեսը հիացմունքով և ուշով դիտում էր ամեն մի բեկոր՝ արվեստի կնիք կրող: Լուռ, մտասուլյ թափառում էր՝ անցյալի հետ ներքին խոսակցությամբ տարված, կանգնում էր հրաշակերտ շենքերի առաջ, հայացքը լարած նայում էր սյուների, կամարների, քանդակների, ապա աչքերը գոցում և ականջները լարում, կարծես մի

¹Երկրորդ անգամ Թումանյանը Անիում լինում է 1904 թ. հունիսի 24-ին, երբ գալիս է Օշական ու Էջմիածին՝ Թարգմանչաց տոնին նվիրված հանդիսությանը մասնակցելու:

երաժշտություն էր լսում ո՛չ սովորական, ո՛չ այս աշխարհից»,- վկայում է Իսահակյանը (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 2019):

Երբ Անիի պարիսպներից դուրս է գալիս, մի վերջին անգամ հետ է նայում և ասում. «Ինչքա՛ն մարդ պիտի անբան-անասուն լինի, որ ձեռք բարձրացնի այս հրաշալիքների վրա... Մի՞թե այս գեղեցկությունը պիտի մեռնի առանց հետք թողնելու հայկական և ուրիշ ժողովուրդների արվեստի վրա... Այսօր զարգացման ի՛նչ աստիճանի հասած կլինե՞ր մեր արվեստը, եթե թուրք-թաթար ցեղերը չքայքայեին մեր ժողովրդին» (Նույն տեղում 18): Անի կատարած առաջին ուղևորությունից հետո Թումանյանը սեպտեմբերի 2-ին Վարդագարյանին գրում է. «Հոգնած եմ ու ծանրաբեռնված տպավորություններով... Աշխարհքում եթե մի քանի լավ բաներ կան – մեկն, անշուշտ, ճանապարհորդությունն է: Ճանապարհորդելով մարդու և՛ աչքն է բացվում, և՛ սիրտը: Իզուր չեն ասել, թե շատ կարդացողը չի իմանալ, շատ ման եկողը կիմանա: Մանավանդ գրողի համար» (Թումանյան 1997):

Նամակի տողերը բանաստեղծի լուռ բողոքի ու ցավի միախառնված արտահայտություն էր: Մարգարեական կանխատեսությամբ է այսօր հնչում նրա տողերը, որ հյուսվել են Անի երկրորդ անգամ այցելության ժամանակ (1904).

Մենք փառքեր ունենք թաղված հողի տակ,

Մենք հույսեր ունենք պահված մեր երկրում.

Մի՞թե հավիտյան կողբանք ավերակ,

Մի՞թե հավիտյան կրմնանք տրտում:

(Թումանյան I, 2018)

Բացառիկ արժեք վերապահելով բանահյուսությանը աշխարհաճանաչման և ազգաճանաչման տեսակետից՝ Թումանյանն իր ստեղծագործական որոնումների ճանապարհին հաճախ է կանգ առնում բանահյուսության գայթակղիչ հանգրվաններում և իմաստության գաղտնիքներ կորզելով՝ հայրենաճանաչության ու հայրենասիրության դասեր տալիս սերունդներին:

Թումանյան հայի ու գործչի ճանապարհորդությունները ազգային խնդիրների լուծման առաքելությամբ

Դեռևս 1895թ. նոյեմբերին Թումանյանը կատարում է մի երկար ուղևորություն՝ Բորժոմ – Ախալցխա – Ախալքալաք – Ալեքսանդրապոլ – Կարս –Ալեքսանդրապոլ – Ղարաքիլիսա – Դիլիջան – Երևան – Էջմիածին երթուղով: Նրա առաքելությունն էր հիշյալ վայրերում կազմակերպել «Հանգանակող և գործադրող կոմիտեի» մասնաճյուղեր կամ «տեղական կոմիտեներ», որոնք պիտի կազմակերպեին Արևմտյան Հայաստանից Կովկասում հանգրվանած հայ գաղթականության օգնությունն ու օժանդակությունը: Այս

ուղևորությունները վկայությունն էին այն բանի, որ բանաստեղծը մշտապես այնտեղ էր², որտեղ հայ ժողովրդին պատուհասած աղետն էր գլուխ բարձրացնում: Համաշխարհային պատերազմի մղձավանջային տարիներին ևս Թումանյանը հավատարիմ է մնում իր այս աստվածային առաքելությանը:

Նա երկու անգամ՝ 1914-ի նոյեմբեր-դեկտեմբերին և 1915-ի հունիսին, մեկնում է Արևմտյան Հայաստան³, ականատեսը լինում արևմտահայության մեծ ողբերգության: Առաջին անգամ իբրև Ազգային բյուրոյի կենտրոնական կոմիտեի անդամ⁴ մեկնում է ռազմաճակատ՝ պարզելու ճշմարտությունը հայ կամավորական ջոկատների մասին. ստահող լուրեր էին պտտվում, թե ռուսական բանակում կռվող հայ կամավորները զբաղված են կողոպուտով և սպանում են քուրդ և թուրք խաղաղ բնակիչներին⁵: Փ. Վարդազարյանին ուղղած դեկտեմբերի 10-ի նամակում նեղսրտած գրում է, որ «տխուր են տպավորությունները», չափազանց «խախուտ է վիճակը» և մխիթարական ոչինչ չկա»:

Ավելի ուշ՝ 1915 թ. ռազմաբեմում հայտնված բանաստեղծի համար շատ անհասկանալի հարցեր պարզվում են: Դարձյալ Ազգային բյուրոյի հանձնարարությամբ Թումանյանը Վանի ազատագրումից մեկ ամիս անց մեկնում է Իզդիր՝ այնտեղից՝ Վան: Մեծ խանդավառությամբ են ընդունում Թումանյանին՝ անվանելով նրան «երիտասարդության դաստիարակ ու մարգարե», իրենց «պայքարի առաքյալ ու ազատության գուշակ» («Աշխատանք», 1915):

Բանաստեղծը 15-16 օրերի ընթացքում ծանոթանում է Վանին և նրա շրջակայքին: Այստեղ նա նոր տեղեկություններ է հավաքում հայ կամավորների իրական կացության մասին: Պարզվում է, որ հորինովի լուրերը իրենք՝ իրական կողոպտիչներն էին տարածում: Թումանյանն զգում էր, որ սա ծրագրված պետական քաղաքականություն է՝ թելադրված

² 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ Թումանյանը հանդես է գալիս հաշտարարի առաքելությամբ:

³ Հ. Թումանյանի՝ Արևմտյան Հայաստան կատարած ճանապարհորդության մանրամասները տե՛ս Լ. Կարապետյան, Հովհաննես Թումանյանի հասարակական գործունեությունը, էջ 96-174, բանաստեղծի ծոցատետրերի գրառումները, հոդվածներն ու ակնարկները: Թումանյանի ծավալած գործունեության մանրամասները Առաջին համաշխարհային պատերազմի և նրան հաջորդած տարիների, Եղեռնի ողբերգական օրերի ընթացքում տե՛ս Ս. Օվանեսյան, Жизнь Ованеса Туманяна, էջ 271-679:

⁴ Նրա հետ էին Շիրվանզադեն, Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ Հովսեփ Խունունցը և հոգևոր այլ այրեր: Վանի «Աշխատանք» թերթը հունիսի 13-ի համարում ծանուցում է. «Երեկ Կովկասեն տեղս ժամանեցին պ. պ. Հովհ. Թումանյան՝ կովկասահայ ծանոթ բանաստեղծ, Հ. Խունունց՝ Ներսիսյան դպրանոցի վերատեսուչ և անդամ Ազգային բյուրոյի և Երվանդ Ֆրանգյան՝ դոկտոր փիլիսոփայության: Այսօր տեղ հասավ նաև պ. Ռոստոմ»:

⁵ Ճանապարհորդության մասին կա երկու աղբյուր. մեկը Թումանյանի ծոցատետրերն են, մյուսը՝ Շիրվանզադեի «Պատերազմի վայրերում» ակնարկը: Նվարդ Թումանյանը հիշում է, որ հայրը մտադրություն է ունեցել «այդ օրագրի հիման վրա գրել ու հրատարակել իր ուղեգրությունները», սակայն չի արել, քանի որ համոզված է եղել, որ ճշմարտությունը և իրական տպավորությունները չեն տպագրվի, իսկ կեղծել ինքը չի կարող (Թումանյան Ն., 1969):

այն մտավախությամբ, թե պատերազմից հետո հայերը կարող են ինքնավարություն պահանջել: Ամենայն հայոց բանաստեղծն իր կապերի ու ծանոթությունների միջոցով ամեն կերպ աշխատում է ցրել հայ կամավորների շուրջ ստեղծված այդ վտանգավոր ու տհաճ մթնոլորտը: Չպետք է մոռանալ նաև հանգամանքը, որ ռուս բարձրաստիճան գինվորականության շրջանում քիչ չէին նաև մուսուլման պաշտոնյաները:

Թումանյանի՝ Վանից վերադառնալուց հետո՝ հուլիսի 23-ին, լուրեր են տարածվում, որ Վանից, Ալաշկերտից և այլ բնակավայրերից Էջմիածին են գալիս մեծ թվով գաղթականներ:

Հուլիսի 29-ի գիշերը Թումանյանը դուստրերի հետ մեկնում է Էջմիածին՝ տեղ հասած գաղթականներին առաջին օգնությունը կազմակերպելու համար: Սարսափելի տեսարան էր ներկայացնում այդ օրերին Էջմիածինը: Գերմարդկային ջանքեր ու ներուժ, ինքնամոռաց մարդասիրություն էին պահանջվում յուրաքանչյուր մեկից, ով փորձում էր ինչ-որ բանով օգտակար լինել վանքի պատերի տակ մեռնող հայության բեկորներին: Անդրանիկը հիշում է. «...Երբ 1915-ին Մեծ գաղթը եղավ ռուսներու կեղծ նահանջով, բանաստեղծը իր տունը, իր ընտանիքի վայելքները թողուցած, եկավ իր երկու չափահաս աղջիկներուն հետ գաղթականներուն օգնելու... Իր ցեղին բեկորներու համար ու տքնեցավ անոնց հետ, անոնց ցավն ու վիշտը բաժանելով: Իր արյունակիցներուն դառն վիճակը և չարչարանքները խլեցին իր խնդուն ճակատեն ու աչքերեն ժպիտն ու ծիծաղը, անթեղելով իր սրտի մէջ իր ցեղին ցավը» (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում 2020): Այդ օրերին է, որ Էջմիածնում Թումանյանը «ստացավ անմահության իր մկրտությունը»՝ ամենայն հայոց բանաստեղծ պատվանունի տեսքով (Ծառուկեան, 1960):

Անգնահատելի էր Թումանյանի գրական-հասարակական ու ազգային գործունեությունը նաև Հայաստանի խորհրդայնացման տարիներին: 1921թ. Ալեքսանդր Մյասնիկյանի հրավերով Թումանյանը գալիս է Երևան: Նրան առաջարկում են նոր ձևավորված Հայ օգնության կոմիտեի նախագահի պաշտոնը: Սկզբում բանաստեղծը հրաժարվում է, սակայն Լեոյի վկայությամբ, շրջելով Երևանի փողոցներով և տեսնելով ծանր ու դաժան պատկերներ, համաձայնվում է՝ ասելով. «Երբ մի ժողովուրդ սովամահ է լինում փողոցներում, պետք է թողնել ամեն ինչ, մոռանալ ամեն բան և գնալ նրան փրկելու» (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 2019):

Այսպես Թումանյանը, չնայած տկար առողջությանը, իբրև ՀՕԿ-ի նախագահ ուղևորվում է Պոլիս: 1921 թ. հոկտեմբերի վերջերից մինչև դեկտեմբերի 22-ը տևած մոտ երկամսյա ուղևորությունը, իր ծրագրերով ու խնդիրներով, մեծ բանաստեղծի հասարակական-ազգային-քաղաքական գործունեության նշանակալից փաստերից է, որը մեկ անգամ ևս բացահայտում է նրա՝ իր ժողովրդի պատմական ճակատագրի հետ կենսականորեն կապված գրողի ու հասարակական գործչի իրական կերպարը: Նոյեմբերի

2-ին Պոլսի «Ժողովուրդի ձայնը» թերթը տպագրում է խմբագրական՝ «Զաղաքացի - քանաստեղծը» խորագրով: Հոդվածի հանգուցային դրույթն է՝ Թումանյանն այն եզակի քանաստեղծներից է, որոնց կենսագրությունն ուղղակիորեն միահյուսվում է հարազատ ժողովրդի ճակատագրին՝ օրհասական պահին դառնալով նրա փրկության առաջամարտիկն ու ողջակեզը: Խմբագրականը բարձրաձայնում է ինչպես քանաստեղծի կենդանության օրոք, այնպես էլ մահից հետո երբեմն-երբեմն հնչած հարցը, թե ավելի շահավետ չէ՞ր լինի, եթե նա իր ժամանակը տրամադրեր միայն գեղարվեստին՝ ստեղծելով նորանոր «Անուշներ»: «Որպեսզի քանաստեղծը մնա քանաստեղծ,- իր իսկ հարցին պատասխանում է թերթի առաջնորդողը.- պետք է ամենեն առաջ հավատա, թե պիտի ապրի ժողովուրդը որմե կ'առնե և որուն կուտա իր քերթվածը, ու հավատքն է, որ կը մղե զինքը գործի, անոր կյանքի գործին բերելու իր օժանդակությունը»⁶ («Ժողովուրդի ձայնը», 1921):

Պոլսում քանաստեղծը ամեն օր այցելում էր⁷ հայ հասարակական, կրթական, ստեղծագործական հաստատություններ, որտեղ բարձր գնահատականներ էին հնչում նրա ազգային գործունեության ու ստեղծագործության վերաբերյալ: Թումանյանի պոլսական ուղևորությունը նշանավորվում է գրական կարևոր մի նախաձեռնությամբ. քանաստեղծի առաջարկով ու աջակցությամբ Թիֆլիսի Հայարտան օրինակով Պոլսում հիմնվում է Հայ արվեստի տուն⁸: Աշխարհաքաղաքական նոր պայմաններում Թումանյանի ցանկությունը մեկն էր՝ հայության երկու հատվածների մերձեցում՝ սերտ «եղբայրակցություն», որն աննախադեպ հեռանկարներ կարող էր բացել հայ գրականության արևելահայ ու արևմտահայ թևերի միավորման համար: Եվ առհասարակ, աշխարհասփյուռ հայերի միավորման գաղափարը մեծ հայի երազանքներից մեկն էր:

⁶ Գրականագետ Ա. Ասատրյանը արձանագրում է, որ այդ հանդիպումներով դրվում է «հայրենիքի ու սփյուռքի հայության համագային կենդանի կապերի հիմքը» (Թումանյան. ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, 1964):

⁷1921 թ. դեկտեմբերի 2-ի նամակում քանաստեղծը գրում է գավակներին. «Ինչպես երևում է, լրագիր չեք կարդում և չեք իմանում, թե ինչ օրի եմ էստեղ: Օրը մի քանի տեղ – հանդեսներ ու աղմուկներ, իսկ գնացող-եկող - էլ մի հարցնեք: Շատ օր ոչ թե չեմ կարողանում ճաշել, ժամանակ չի լինում, մինչև անգամ թեյ չեմ կարողանում խմել: Իսկ երեկ - երեսու լվանալ անգամ չկարողացա (Թումանյան 1999):

⁸1921 թ. վերջերին այդ «տան» ծրագիրը հրապարակվում է առանձին գրքույկով, որի նախաբանում մասնավորապես ասված է. «Պոլսո մեջ Հայ արվեստի տուն մը հիմնելու գաղափարը ծնունդ առավ առաջին անգամ թեյասեղանի մը պահուն, որ Թիֆլիսի Հայ արվեստի տան նախագահ պ. Հովհաննես Թումանյան կուտար ի պատիվ Պոլսո հայ մտավորականության՝ 1921 թ. նոյեմբերի 26-ին Բերա Թոքթայանի մեջ» (Թումանյան. ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, 1964): 1922 թ. մարտի 16-ին Դուրյանի մահվան 50-ամյակի առթիվ Փարիզում կազմակերպված հավաքույթի սկզբում Ա. Չոպանյանը խոսում է Թումանյանի պոլսական առաքելության մասին. «Պ. Թումանյան չբավականացավ միայն հաց ուզելով, որովհետև մարդ միայն հացով չապրիր, այլ արվեստով և հոգիի սնունդով ալ, և կազմվեցավ Հայ արվեստի տունը, որուն շուրջ բոլորված են Կ. Պոլսո գրական և գեղարվեստական բոլոր դեմքերը... Թումանյան հիմնելով Հայ արվեստի տունը, ուզեց վառ պահել հայ արվեստի ջահը և ցույց տալ, թե հայ մտավորականությունը դեռ կապրի...» («Ապագայ», 1922):

Թումանյանը՝ ակամա ճանապարհորդ

Հ. Թումանյանի գրեթե բոլոր ճանապարհորդությունները եղել են որոշակի առաքելությամբ: Բացառություն են երկու ուղևորությունները դեպի Ռուսաստան, որոնք կապված են եղել տխուր հանգամանքների հետ:

1905 թ. փետրվարի 6-ին Բաքվում ծայր են առնում հայ-թաթարական արյունոտ կռիվները⁹, որ այնուհետև ընդգրկում է Անդրկովկասը: Այս շրջանում հայ ազգային կուսակցությունները հանդես են գալիս որպես հայության պաշտպան ուժեր, կազմակերպում են հայոց ինքնապաշտպանությունը և ջարդարարներին հակահարված հասցնելու գործը: Թումանյանը ևս առաջամարտիկների շարքում էր: «Եվ այսօր ես այնքան գոհ չեմ, որ գրականության մեջ մի որևէ բան եմ արել, որքան գոհ եմ, որ ակներև կարողացա իրար դեմ կանգնած ժողովուրդների սրերը պատյան դնել տալ և շատ ու շատ անմեղների ազատել այս գազանական կոտորածից», - գրում է նա 1906 թ. մայիսի 30-ին (Թումանյան 1999): Փաստացիորեն Թումանյանի շնորհիվ Լոռիում և Բորչալուի շրջանում զինված ընդհարումների փոխարեն տեղի են ունենում հայերի և թուրքերի զինված, սակայն անարյուն հանդիպումներ, փրկվում են հազարավոր կյանքեր:

1907 թ. հեղափոխության պարտությունից հետո ցարական կառավարությունը որոշում է մեծ դատ կազմակերպել դաշնակցության դեմ: Անշուշտ, Լոռիում Հայ ինքնապաշտպանության գործի հիմնական կազմակերպիչներից Թումանյանը չէր կարող զերծ մնալ այդ հաշվեհարդարից: Նա առաջին անգամ բանտարկվում է 1908 թ. դեկտեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը, իր ավագ որդու՝ 8-րդ դասարանի աշակերտ Մուշեղի հետ: Երկրորդ անգամ բանտարկվում է 1911 թ. հոկտեմբերի 31-ին Պետերբուրգի սենատի հատուկ կարգադրությամբ: Ծուրջ 40 օր բանտում մնալուց հետո Թումանյանը 1911 թ. դեկտեմբերի 14-ին մի խումբ կալանավորների հետ ապրանքատար վագոնով ուղարկվում է Պետերբուրգ: Դատավարությունը սկսվում է հունվարի 17-ին, ավարտվում մարտի 20-ին: Թումանյանը 93 այլ մեղադրյալների հետ անպարտ է ճանաչվում¹⁰: 18 օր Պետերբուրգում մնալուց հետո Թումանյանը ևս 3 օր անցկացնում է Մոսկվայում՝ Ալեքսանդր Ծատուրյանի հրավերով:

⁹ 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների մանրամասները տե՛ս Գ.Ստեփանյանի «Հայերի էթնիկ գոտումների և ցեղասպանական քաղաքականության իրագործման փուլերն Արևելյան Այսրկովկասում (XI-XX դդ.)» մեծածավալ հոդվածի Բ մասն ամբողջությամբ («Գիտական Արցախ», թիվ 2 (9), Երևան, «Արցախ» հրատ., 2021, էջ 15-38, DOI: 10.52063/25792652-2021.2-15, «Գիտական Արցախ», թիվ 4 (11), 2021, էջ 19-34: DOI: 10.52063/25792652-2021.4-19)

¹⁰ Թումանյանի պատվին նույն օրը Դոնոն ռեստորանում կազմակերպվում է ընթրիք, որին ներկա են եղել 100 փաստաբաններ և գործի հետ կապված այլ անձինք: Թումանյանին դիմավորել են ծափահարություններով:

Այսպիսով, չորս տարիների հալածանքը ավարտվում է բանաստեղծի արդարացմամբ¹¹: Թումանյանը սիրում էր կրկնել. «Եղի՛ր անկեղծ, շիտակ ու բարի, այնուհետև թեկուզ ամբողջ աշխարհքը վեր կենա քո դեմ... վերջը դու ես հաղթելու» (Թումանյան 1995):

Բանաստեղծի ճակատագրական վերջին ուղևորությունը թվագրվում է 1922-ի դեկտեմբերի 23-ին: Արդեն անբուժելի հիվանդ բանաստեղծը գավակների հետ գնացքով ուղևորվում է Մոսկվա, որպեսզի որոշ չափով կազդուրվելուց հետո բուժման նպատակով մեկնի Բեռլին: Սակայն բժիշկները արգելում են նրա մեկնումը Բեռլին: Ավելին, իրենք ևս որևէ օգնություն չեն կարողանում ցույց տալ:

Մարտի 21-ի առավոտյան Թումանյանը խնդրում է այնպես փոխել մահճակալի դիրքը, որ երկինքը երևա: Մարգարեական կանխագագությունը բանաստեղծը պատրաստվում էր անվերադարձ ու հավերժական ճամփորդության դեպի Անճառ Մինը, դեպի Մեծ Շռայլը: Աստծուն մոտիկից, իր ներսում և իր շուրջը ճանաչող բանաստեղծը ենթագիտակցական հանճարեղ ներհայեցությամբ վաղուց էր հասնել մարդկային մտքի համար անհաղթահարելի Անսահմանի բաց տարածքները: «Տիեզերքի մեծ հոգու հետ» իբրև հոգի սպրոդ բանաստեղծը ամբողջապես լցված էր Ամենատեսի լույսով ու խաղաղությամբ, հավիտենական կյանքի նկատմամբ անսասան հավատով: «Ղոչաղ կացեք». սրանք բանաստեղծի վերջին այսաշխարհային բառերն էին: Բայց նրա հոգին արդեն վաղուց թևածում էր տիեզերական անհունության մեջ:

Տիեզերքում աստվածային մի ճամփորդ է իմ հոգին.

Երկրից անցվոր, երկրի փառքին անհաղորդ է իմ հոգին.

Հեռացել է ու վերացել մինչ աստղերը հեռավոր,

Վար մնացած մարդու համար արդեն խորթ է իմ հոգին

(Թումանյան II, 2018, 63):

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բանաստեղծի գրեթե բոլոր ճանապարհորդությունները պայմանավորված են եղել ստեղծագործող հանճարի ու ազգային գործչի գիտակցաբար ընտրված բարձր առաքելությամբ:

2. Հայաստանում և նրան հարակից գավառներում շրջելը, ժողովրդական բանահյուսական գոհարներ ամբարելը դառնում են թե՛ ստեղծագործական

¹¹ Նվարդ Թումանյանը հիշում է՝ երբ հայրիկին տարան Պետերբուրգ՝ դատավարության, մայրիկը կատակով ասում էր. «Է՛հ, ինքը հնարավորություն չունեցավ իր միջոցներով գնալ, գոնե էդպես աշխարհ կտեսնի»:

տպավորությունների, ոգեշնչման աղբյուր, թե՛ գեղարվեստական երկերի մշակման ու ստեղծման բացառիկ խթան:

3. Ազգային-քաղաքական նպատակներով կատարած ուղևորությունները բացահայտում են ոչ միայն Թումանյանի՝ իբրև հայ ազգային գործչի հայրենասիրական ձգտումներն ու անմնացորդ նվիրվելու պատրաստակամությունը, այլև ժամանակի քաղաքական ու ազգամիջյան հարաբերությունների իրական պատկերը:

4. Բանաստեղծի ճանապարհորդությունների փորրիկ անդրադարձը կրկին փաստում է, որ նա ոչ միայն ժողովրդի հավաքական մտքի և հոգու անգերազանցելի թարգմանն էր, այլև նրա ողջակեզ առաքյալը: Թումանյանի ֆենոմենը տիեզերածավալ ժամանակի ու տարածության մեջ դեռևս մնում է առեղծվածային ու անմեկնելի:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Աշխատանք. (1915, June 13). p. 24.

Աշխատանք. (1915, June 27). p. 28.

Ապագայ. (1922, February 25). p. 11.

Ավետիսյան, Չ. (1973). Թումանյանի ստեղծագործական լաբորատորիան. Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն.

Թումանյան, Հ. (2018). Երկերի լիակատար ժողովածու (վերախմբագրված հրատարակություն), հ. 1. Երևան, Բեկոր-Հրատ.

Թումանյան, Հ. (2018). Երկերի լիակատար ժողովածու (վերախմբագրված հրատարակություն), հ. 2. Երևան.

Թումանյան, Հ. (1994). Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 6. Երևան: ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն հրատարակչություն.

Թումանյան, Հ. (1995). Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 7. Երևան: ՀՀ ԳԱԱ, Գիտություն հրատարակչություն.

Թումանյան, Հ. (1997). Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 9. Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն.

Թումանյան, Հ. (1999). Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 10. Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն.

Թումանյան, Ն. (1969). Հուշեր և գրույցներ. Երևան, Լույս հրատարակչություն.

Թումանյան. ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ. (1964). հ. 1. Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն.

Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում. (2019). հ. 1 (Լրամշակված հրատարակություն). Երևան, Տիգրան Մեծ հրատարակչություն.

- Թումանյանը** ժամանակակիցների հուշերում. (2020). հ. 2 (Լրամշակված հրատարակություն). Երևան, Անտարես հրատարակչություն.
- Ժողովուրդի ձայնը.** (1921, November 2). p. 933.
- Ծառուկեան Ա.** (1960). Հին երազներ, նոր ճամբաներ. Պէյրուք.

REFERENCE LIST

- Rabota** (13.VI.1915), 24.
- Rabota** (27.VI.1915), 28.
- Budushcheye** (25.II.1922), 11.
- Avetisyan Z.** (1973). Tvorcheskaya laboratoriya Tumanyana (*Tumanyans creative laboratory*), Yerevan, Izdatel'stvo Akademii nauk ASSR.
- Tumanyan A.** (2018). Polnoye sobraniye sochineniy (pereizdaniye) (*Complete collection of works*), t. 1, Yerevan, Bekor-Grat.
- Tumanyan A.** (2018). Polnoye sobraniye sochineniy (pereizdaniye) (*Complete collection of works*), t. 2, Yerevan.
- Tumanyan A.** (1994). Polnoye sobraniye sochineniy (*Complete collection of works*), t. 6, Yerevan, NAN RA Izdatelstvo Nauka.
- Tumanyan A.** (1995). Polnoye sobraniye sochineniy (*Complete collection of works*), t. 7, Yerevan, NAN RA, Izdatelstvo Nauka.
- Tumanyan A.** (1997). Polnoye sobraniye sochineniy (*Complete collection of works*), t. 9, Yerevan, NAN RA Izdatelstvo Nauka.
- Tumanyan A.** (1999). Polnoye sobraniye sochineniy (*Complete collection of works*), t. 10, Yerevan, NAN RA Izdatelstvo Nauka.
- Tumanyan N.** (1969). Vospominaniya i besedy (*Memories and Conversations*), Yerevan, Izdatelstvo Luys.
- Tumanyan: issledovaniya i publikatsii** (1964) (*Tumanyan: Studies and Publications*), t. 1, Yerevan, Izdatelstvo Akademii nauk Armyanskoy SSR.
- Tumanyan v vospominaniyakh sovremennikov** (Ispravlennoye izdaniye) (2019) (*Tumanyan in the Memories of Contemporaries*), t. 1, Yerevan, Izdatelstvo Tigrana Metsa.
- Tumanyan v vospominaniyakh sovremennikov** (Ispravlennoye izdaniye) (2020) (*Tumanyan in the Memories of Contemporaries*), t. 2, Yerevan, Izdatelstvo Antares.
- Golos naroda** (2.XI.1921), 933.
- Tsarukyan A.** (1960). Staryye mechty, novyye puti (*Old dreams, New Paths*), Beirut.

РЕЗЮМЕ
ОВАНЕС ТУМАНЯН: ПУТЕШЕСТВИЕ ПО ЗЕМНОМУ ВРЕМЕНИ И
ВЕЧНОСТИ
ЕВА МНАЦАКАНЯН

Цель статьи - представить реальность того, что жизнь и реальные обстоятельства не позволяли великому армянскому поэту Ованесу Туманяну путешествовать просто для того, чтобы увидеть новые миры. Почти все путешествия поэта были обусловлены прежде всего predetermined свыше и сознательно избранной высокой национальной миссией, описание которой и является важнейшей задачей нашей статьи.

Для достижения цели мы поставили перед собой следующие задачи: изучить научную и мемуарную литературу по теме и представить карту путешествий Туманяна, указав их целевую и содержательную основу, а также раскрыть человеческий облик, проявления художественного мышления и таланта поэта во время его путешествий.

При проведении исследования нами использовались сравнительно-исторический, сопоставительный и аналитический методы.

Непрерывающийся процесс интерпретации и оценки человеческих ценностей, в частности историко-теоретическое исследование жизни и творчества Туманяна, приводит к необходимости пересмотра проблематики и критериев, что обусловлено новой постановкой вопросов, порожденной событиями XXI века, изменением объективных и субъективных обстоятельств.

В конце статьи мы пришли к выводу, что путешествия Туманяна, переплетенные в хронологической последовательности, формируют исключительные рамки биографического пути и земного времени поэта, которое затем продолжается вне земных рамок, в космической бесконечности. Каждая из поездок по-новому характеризует неповторимый образ Туманяна как преданного армянина и самоотверженного национального деятеля, раскрывает его мышление и мировосприятие, источник духовных свершений.

Ключевые слова: *О. Туманян, путешествия, фольклор, «Парвана», «Взятие Тмкаберда», национальная миссия, путешествие в Константинополь, невольный путник.*

ABSTRACT

HOVHANNES TUMANYAN: JOURNEY THROUGH EARTHLY TIME AND ETERNITY

YEVA MNATSAKANYAN

The aim of the article is to present the reality that life and real circumstances did not give the great Armenian poet Hovhannes Tumanyan the opportunity to travel simply to see new worlds. Almost all of the poet's travels were primarily conditioned by a high national mission defined from above and consciously chosen, the consolidation of which is the most important task of our speech.

To achieve the goal, we have set ourselves the following tasks: to study the scientific and memoir literature related to the topic and present a map of Tumanyan's travels, indicating their purposeful and substantive fundamentals, and to emphasize the perfect realizations of the poet's human character, artistic thinking, and talent during his travels.

In conducting the examination, we used historical-comparative, juxtapositional, analytical methods.

The continuous process of interpreting and evaluating human values, in particular the historiography of the study of Tumanyan's life and work, brings about the need to revise questions and standards, which is conditioned by the questions posed by the current state of the 21st century, changes in objective and subjective circumstances.

At the end of the article, we concluded that Tumanyan's travels, interwoven with each other in a chronological sequence, form an exclusive framework of the poet's biographical trajectory and earthly time, which was then to continue in the realm of cosmic infinity and supra-earthly time. Each of the travels has outlined in a new color the inimitable image of Tumanyan, a devoted Armenian and a national self-sacrificing figure, revealed his thinking and outlook on life, the nourishing source of spiritual creations.

Keywords: *H. Tumanyan, travels, folklore, "Parvana", "The Capture of Tmkaberd", national mission, a journey to Constantinople, sn involuntary traveler.*

Հոդվածը ստացվել է՝ 14.06. 2025

Հոդվածն ուղարկվել է գրախոսման՝ 20.06. 2025

Հոդվածը երաշխավորվել է տպագրության՝ 25.08.2025